

€ 22,00

ISBN 978-88-8374-124-1

CAGLIARI 2016

U. BARTOCCI • O. DILIBERTO • D. DI OTTAVIO • G. DI TROLIO • D. DURSI • M.V. SANNA
LE PAROLE DEL DIRITTO - L'età arcaica
a cura di O. DILIBERTO e M.V. SANNA

UGO BARTOCCI - OLIVIERO DILIBERTO
DANIELA DI OTTAVIO - GAIA DI TROLIO
DOMENICO DURSI - MARIA VIRGINIA SANNA

LE PAROLE DEL DIRITTO

L'età arcaica

a cura di

OLIVIERO DILIBERTO e MARIA VIRGINIA SANNA

CAGLIARI, 2016

UGO BARTOCCI - OLIVIERO DILIBERTO
DANIELA DI OTTAVIO - GAIA DI TROLIO
DOMENICO DURSI - MARIA VIRGINIA SANNA

LE PAROLE DEL DIRITTO

L'età arcaica

a cura di

OLIVIERO DILIBERTO e MARIA VIRGINIA SANNA

CAGLIARI, 2016

Pubblicazione finanziata con i fondi P.R.I.N. 2010-2011
"L'autorità delle parole. Le forme del discorso precettivo romano
tra conservazione e mutamento"

Unità di Ricerca dell'Università di Roma La Sapienza

"Le leggi antiche: recitate, scritte, incise, affisse",

Ugo Bartocci (Terenzio) - Oliviero Diliberto (Accio; Afranio; Cecilio Stazio; Ennio; Livio
Andronico; Lucilio; Nevio; Titinio; Turpilio) - Daniela Di Ottavio (Plauto: Captivi,
Casina, Cistellaria, Curculio, Epidicus, Persa, Poenulus, Pseudolus) - Gaia Di Trolio
(Pacuvio; Plauto: Menaechmi, Mercator, Miles gloriosus, Mostellaria);
Domenico Dursi (Catone) - Maria Virginia Sanna (Plauto: Amphitruo, Asinaria,
Aulularia, Bacchides, Rudens, Stichus, Trinummus, Truculentus, Vidularia)

© Copyright 2016 by Edizioni AV

Pubblicato nel mese di giugno 2016 dalle
EDIZIONI AV di ANTONINO VALVERI
Via Pasubio, 22/A - 09122 Cagliari
Tel. (segr. e fax) 070 27 26 22

web: www.edizioniav.it

e-mail: edizioniav@edizioniav.it

ISBN 978-88-8374-124-1

INDICE

PREFAZIONE	Pag. 17
ACCIO	» 19
Incerta	» 21
AFRANIO	» 21
CATONE	» 22
De agri cultura	» 22
De re militari liber	» 31
Falsa	» 31
Incertorum librorum fragmenta	» 31
Epistulae ad Marcum filium	» 31
Orationes	» 32
Origines	» 38
Incertorum Originum librorum reliquiae	» 40
CECILIO STAZIO	» 40
ENNIO	» 41
Annales	» 41
Liber I	» 41
Liber III	» 42
Liber VI	» 42
Liber VII	» 42
Liber VIII	» 43
Liber IX	» 43
Liber X	» 43
Liber XV	» 44
Liber XVI	» 44
Incertorum fragmenta	» 44
Epigrammata	» 44

Saturae	Pag. 44
Liber VI.....	» 44
Scaenica	» 45
LIVIO ANDRONICO	» 48
LUCILIO	» 49
Liber I.....	» 49
Liber II.....	» 49
Liber VI.....	» 50
Liber VII.....	» 50
Liber IX.....	» 50
Liber XV.....	» 50
Liber XXVIII.....	» 51
Incertae sedis reliquiae.....	» 51
NEVIO	» 52
Comoediarum fragmenta	» 52
PACUVIO	» 52
Antiopa	» 52
Armorum iudicium	» 53
Atalanta	» 53
Chryses	» 54
Dulorestes	» 56
Hermiona	» 57
Iliona	» 57
Medus	» 58
Niptra	» 59
Paulus	» 60
Periboea	» 60
Teucer	» 61
Fragmenta incertae fabulae	» 62
Incerta vel pseudo-pacuviana	» 63
PLAUTO	» 63
Amphitruo	» 63
Argumentum I.....	» 63
Argumentum II.....	» 64

Prologus.....	Pag. 64
ACTUS I.....	» 67
ACTUS II.....	» 72
ACTUS III.....	» 75
Fragmenta.....	» 77
ACTUS IV.....	» 78
ACTUS V.....	» 78
Asinaria	» 79
Argumentum.....	» 79
Prologus.....	» 79
ACTUS I.....	» 79
ACTUS II.....	» 82
ACTUS III.....	» 86
ACTUS IV.....	» 89
ACTUS V.....	» 90
Aulularia	» 91
Argumentum I.....	» 91
Prologus.....	» 91
ACTUS I.....	» 92
ACTUS II.....	» 92
ACTUS III.....	» 97
ACTUS IV.....	» 100
ACTUS V.....	» 104
Bacchides	» 104
ACTUS I.....	» 104
Fragmenta.....	» 104
ACTUS II.....	» 105
ACTUS III.....	» 107
ACTUS IV.....	» 110
ACTUS V.....	» 115
Captivi	» 117
Argumentum.....	» 117
Prologus.....	» 117
ACTUS I.....	» 119
ACTUS II.....	» 121
ACTUS III.....	» 127
ACTUS IV.....	» 132
ACTUS V.....	» 135
Casina	» 138

Argumentum.....	Pag. 138
Prologus.....	» 138
ACTUS I.....	» 139
ACTUS II.....	» 140
ACTUS III.....	» 146
ACTUS IV.....	» 150
ACTUS V.....	» 151
Cistellaria	» 153
Argumentum.....	» 153
ACTUS I.....	» 154
ACTUS II.....	» 157
ACTUS III.....	» 158
ACTUS IV.....	» 162
ACTUS V.....	» 163
Curculio	» 165
Argumentum.....	» 165
ACTUS I.....	» 165
ACTUS II.....	» 168
ACTUS III.....	» 170
ACTUS IV.....	» 171
ACTUS V.....	» 174
Epidicus	» 177
Argumentum.....	» 177
ACTUS I.....	» 178
ACTUS II.....	» 180
ACTUS III.....	» 183
ACTUS IV.....	» 187
ACTUS V.....	» 189
Menaechmi	» 191
Argumentum.....	» 191
Prologus.....	» 191
ACTUS I.....	» 193
ACTUS II.....	» 195
ACTUS III.....	» 198
ACTUS IV.....	» 201
ACTUS V.....	» 204
Mercator	» 213
Argumentum I.....	» 213
Argumentum II.....	» 213

ACTUS I.....	Pag. 213
ACTUS II.....	» 216
ACTUS III.....	» 221
ACTUS IV.....	» 224
ACTUS V.....	» 226
Miles gloriosus	» 230
Argumentum I.....	» 230
Argumentum II.....	» 230
ACTUS I.....	» 230
ACTUS II.....	» 232
ACTUS III.....	» 240
ACTUS IV.....	» 245
ACTUS V.....	» 251
Mostellaria	» 253
Argumentum.....	» 253
ACTUS I.....	» 253
ACTUS II.....	» 258
ACTUS III.....	» 261
ACTUS IV.....	» 265
ACTUS V.....	» 269
Persa	» 271
Argumentum.....	» 271
ACTUS I.....	» 272
ACTUS II.....	» 274
ACTUS III.....	» 277
ACTUS IV.....	» 279
ACTUS V.....	» 283
Poenulus	» 284
Argumentum.....	» 284
Prologus.....	» 285
ACTUS I.....	» 286
ACTUS II.....	» 290
ACTUS III.....	» 291
ACTUS IV.....	» 296
ACTUS V.....	» 298
Pseudolus	» 304
Argumentum I.....	» 304
Argumentum II.....	» 305
ACTUS I.....	» 305

ACTUS II	Pag. 313
ACTUS III	» 316
ACTUS IV	» 317
ACTUSV	» 322
Rudens	» 324
Argumentum	» 324
Prologus	» 324
ACTUS I	» 325
ACTUS II	» 327
ACTUS III	» 330
ACTUS IV	» 335
ACTUSV	» 341
Stichus	» 344
Argumentum	» 344
ACTUS I	» 344
ACTUS II	» 347
ACTUS III	» 350
ACTUS IV	» 352
ACTUSV	» 354
Trinummus	» 355
Argumentum	» 355
Prologus	» 355
ACTUS I	» 356
ACTUS II	» 359
ACTUS III	» 365
ACTUS IV	» 369
ACTUSV	» 374
Truculentus	» 375
Argumentum	» 375
Prologus	» 376
ACTUS I	» 376
ACTUS II	» 379
ACTUS III	» 385
ACTUS IV	» 386
ACTUSV	» 390
Vidularia	» 391
Vs. 17	» 391
Fragmenta I-IV	» 391
Vs. 18-55	» 391

Fragmenta V-VI	Pag. 392
Vs. 56-91	» 392
Fragmenta VII-XX	» 393
TERENZIO	» 393
Adelphoe	» 393
Prologus	» 393
ACTUS I	» 393
I	» 393
II	» 394
Micio	» 395
ACTUS II	» 396
I	» 396
Sannio	» 397
II	» 397
III	» 398
IV	» 398
ACTUS III	» 399
I	» 399
II	» 399
III	» 401
Demea	» 401
IV	» 402
V	» 403
ACTUS IV	» 403
I	» 403
II	» 403
III	» 404
IV	» 405
V	» 405
VI	» 407
VII	» 407
ACTUSV	» 408
I	» 408
II	» 409
III	» 409
IV	» 410
V	» 410
VI	» 410

VII	Pag. 411
VIII	» 411
IX	» 412
Andria	» 413
Prologus	» 413
ACTUS I	» 414
I	» 414
II	» 416
III	» 417
IV	» 417
V	» 417
ACTUS II	» 419
I	» 419
II	» 420
III	» 421
IV	» 421
V	» 422
VI	» 422
ACTUS III	» 423
I	» 423
II	» 423
III	» 424
IV	» 425
V	» 426
ACTUS IV	» 426
I	» 426
II	» 427
III	» 428
IV	» 428
V	» 429
ACTUS V	» 430
I	» 430
II	» 431
III	» 431
IV	» 432
V	» 433
Exitus alter suppositicius	» 434
Eunuchus	» 434
Prologus	» 434

ACTUS I	Pag. 435
I	» 435
II	» 435
ACTUS II	» 437
I	» 437
II	» 437
III	» 438
ACTUS III	» 439
I	» 439
II	» 440
III	» 441
IV	» 441
V	» 441
ACTUS IV	» 442
I	» 442
II	» 442
III	» 442
IV	» 443
V	» 443
VI	» 444
VII	» 445
ACTUS V	» 446
I	» 446
II	» 446
III	» 447
IV	» 447
V	» 448
VI	» 448
VII	» 449
VIII	» 449
IX	» 449
Heauton Timorumenos	» 450
Prologus	» 450
ACTUS I	» 451
I	» 451
II	» 453
ACTUS II	» 454
I	» 454
II	» 454

III	Pag. 454
IV	» 456
ACTUS III	» 457
I	» 457
II	» 458
III	» 459
ACTUS IV	» 460
I	» 460
II	» 461
III	» 462
IV	» 462
V	» 463
VI	» 465
VII	» 465
VIII	» 465
ACTUS V	» 466
I	» 466
II	» 467
Clitipho Syrus	» 468
III	» 469
IV	» 469
V	» 470
Hecyra	» 470
Prologus I	» 470
Prologus II	» 471
ACTUS I	» 471
I	» 471
II	» 472
ACTUS II	» 474
I	» 474
II	» 475
III	» 476
ACTUS III	» 476
I	» 476
II	» 477
III	» 478
IV	» 479
V	» 479
ACTUS IV	» 481

I	Pag. 481
II	» 482
III	» 483
IV	» 483
ACTUS V	» 485
I	» 485
II	» 486
III	» 487
Bacchis	» 487
IV	» 488
Phormio	» 489
ACTUS I	» 489
I	» 489
II	» 489
III	» 491
IV	» 491
ACTUS II	» 492
I	» 492
II	» 494
III	» 495
IV	» 497
ACTUS III	» 498
I	» 498
II	» 498
III	» 499
ACTUS IV	» 500
I	» 500
II	» 501
III	» 501
IV	» 503
V	» 503
ACTUS V	» 504
I	» 504
II	» 505
III	» 505
Nausistrata Chremes Demipho	» 506
IV	» 506
V	» 507
VI	» 507

VII	Pag. 508
VIII	» 508
IX	» 510
TITINIO	» 512
TURPILIO	» 512

PREFAZIONE

All'interno del Programma di ricerca scientifica di rilevante interesse nazionale "L'autorità delle parole. Le forme del discorso precettivo romano tra conservazione e mutamento", l'Unità di ricerca dell'Università di Roma La Sapienza, composta da Oliviero Diliberto, Ugo Bartocci, Daniela Di Ottavio, Gaia Di Trolio, Domenico Dursi, Maria Virginia Sanna, nello svolgimento della ricerca dal titolo "Le leggi antiche: recitate, scritte, incise, affisse", ha realizzato un *database* delle parole delle più antiche leggi romane (*leges regiae* e XII Tavole) contenute nelle opere degli scrittori arcaici: Accio, Afranio, Cecilio Stazio, Ennio, Livio Andronico, Lucilio, Nevio, Pacuvio, Plauto, Terenzio, Titinio, Turpilio. Si è proceduto a schedare sia le fonti che conservano singole parole o riferimenti, più o meno espliciti, agli istituti giuridici disciplinati dalle *leges regiae* e dalle XII Tavole (ancorché in una lingua sicuramente ammodernata), sia le altre fonti che tali leggi in qualche misura ricordano (o possono ricordare), pur senza utilizzare espressamente le medesime parole: si sono raccolte, dunque, sia le citazioni dirette sia quelle indirette.

La mole di riferimenti al lessico legislativo conservata nei testi qui schedati è rilevantissima. La circostanza, non ignota in dottrina, si palesa, tuttavia, alla luce del materiale qui raccolto, in tutta la sua evidenza.

Poiché la Legge delle XII Tavole rappresentava – perlomeno negli ultimi due secoli della repubblica romana – il testo base per l'apprendimento, nella prima età scolare, dei rudimenti della lingua latina, i molteplici riferimenti all'antica Legge contenuti nei testi letterari qui esaminati non possono stupire.

Si tratta di autori che, il più delle volte, si rivolgevano ad un pubblico largo (commediografi, comici, poeti e in generale autori – per così dire – di intrattenimento): un pubblico in grado di *riconoscere* i riferimenti ai *verba* delle antiche leggi e gli innumerevoli giochi di parole ad esse connessi, perché quelle medesime leggi – come notissimo – quel me-

*Ubi malunt metui quam vereri se ab suis.
... qui conere noctu clanculum
Rus ire, dotem ne repromittas, vafer,
Honeste ut latites, et nos ludas diutius.
O dignum facinus! adolescentis optumas
Bene convenientes, concordantes cum vireis
Repente viduas factas spurcitia patris!*

*21: Formosa virgo est: dotis dimidium vocant
Isti, qui dotis neglegunt uxorias:
Praeterea fortis*

*25: Illud memento, ne quid inprudenter
Blateres*

*29: In collum, plorat, orat; occurrit nepos
Pausillus; neptis porro de lecto frigit*

31: Non sum tam criminosa quam tu, vipera

CATONE

De agri cultura

*Praef. 1: Est interdum praestare mercaturis rem quaerere, nisi
tam periculosum sit, et item foenerari, si tam honestum sit.
Maiores nostri sic habuerunt et ita in legibus posiverunt, furem
dupli condemnari, foeneratorem quadrupli: quanto peiorem
civem existimarint foeneratorem quam furem, hinc licet
existimare*

*1.1: Praedium quom parare cogitabis, sic in animo habeto: uti ne
cupide emas neve opera tua parcas visere et ne satis habeas semel
circumire; quotiens ibis, totiens magis placebit quod bonum erit*

*1.4: Siet in his agris, qui non saepe dominos mutant: qui in his
agris praedia vendiderint, quos pigeat vendidisse. Uti bene
aedificatum siet. Caveto alienam disciplinam temere
contemnas; de domino bono colono bonoque aedificatore
melius emetur*

*2.1: Pater familias ubi ad villam venit, ubi larem familiarem
salutavit, fundum eodem die, si potest, circumeat*

*2.5: Ubi cognita aequo animo sint quae reliqua opera sint,
curare uti perficiantur; rationes putare argentariam,
frumentariam, pabuli causa quae parata sunt; rationem
vinariam, oleariam, quid venierit, quid exactum siet, quid
reliquum siet, quid siet quod veneat; quae satis accipiunda
sint, satis accipiantur; reliqua quae sint, uti compareant*

*2.6: Si quid desit in annum, uti paretur; quae supersint, ut
veneant; quae opus sint locato, locentur; quae opera fieri velit
et quae locari velit, uti imperet et ea scripta relinquat. Pecus
consideret*

*3.7: Auctionem uti faciat: vendat oleum, si pretium habeat;
vinum, frumentum quod supersit, vendat; boves vetulos,
armenta delicula, oves deliculas, lanam, pelles, plostrum vetus,
ferramenta vetera, servum senem, servum morbosum, et si quid
aliud supersit, vendat. Patrem familiam vendacem, non emacem
esse oportet*

5.3: *Si cito sustuleris et vasa parata erunt, damni nihil erit ex tempestate et oleumviridius et melius fiet*

6.4.2: *Vicinis bonus esto: familiam ne siveris peccare. Si te libenter vicinitas videbit, facilius tua vendes, opera facilius locabis, operarios facilius conduces; si aedificabis, operis, iumentis materie adiuvabunt; si quid – bona salute – usus venerit, benigne defendent*

7.5.1 ss.: *Haec erunt vilici officia: disciplina bona utatur; feriae serventur; alieno manum abstineat, sua servet diligenter; litibus familia supersedeat, si quis quid deliquerit pro noxa bono modo vindicet. Familiae male ne sit, ne algeat, ne esuriat; opere bene excerceat, facilius malo et alieno prohibebit. Vilicus si nolet male facere, non faciet; si passus erit, dominus impune ne sinat esse. Pro beneficio gratiam referat, ut aliis recte facere libeat. Vilicus ne sit ambulator, sobrius siet semper, ad cenam ne quo eat. Familiam exerceat, consideret quae dominus imperaverit fiant. Ne plus censeat sapere se quam dominum. Amicos domini, eos habeat sibi amicos; cui iussus siet, auscultet. Rem divinam, nisi Compitalibus in compito aut in foco, ne faciat iniussu domini; credat nemini, quod dominus crediderit exigat. Satui semen, cibaria, far, vinum, oleum mutuuum dederit nemini; duas aut tres familias habeat, unde utenda roget et quibus det, praeterea nemini. Rationem cum domino crebro putet. Operarium mercenarium, politorem diutius eundem ne habeat die. Ne quid emisse velit insciente domino, neu quid dominum celavisse velit. Parasitum ne quem habeat. Haruspicem, augurem, hariolum, Chaldaeum ne quem consuluisse velit. Segetem ne defrudet: nam id infelix est*

9.9: *Salicta locis aquosis, umectis, umbrosis, propter amnes, ibi seri oportet: et id videto uti aut domino opus siet aut ut vendere possit. Prata irrigiva, si aquam habebis, id potissimum facito; si aquam non habebis, sicca quam plurimam facito. Hoc est praedium quod, ubi vis, expedit facere*

18.15: *Macerias ex calce, caementis, silice; uti dominus omnia ad opus praebeat... Sesquipedalem parietem dominus fundamenta faciat et ad opus praebeat: calcis in pedes singulos longitudinem opus est modium unum, arenae modios duos*

21.18.6: *... in iis tignis parietes extruito iungitoque materiae, uti oneris satis habeat. Aram ubi facies, pedes V fundamenta alta facito*

30.27: *... Si erit locus siccus, tum oleas per sementim serito, et quae ante satae erunt, teneras tum supputato et arbores ablaqueato*

36.33.2: *... Hoc modo eam curato: capita vitium per sementim ablaqueato; vineam putatam circumfodito, arare incipito; ultro citroque sulcos perpetuos ducito. Vites teneras quam primum propagato, sic occato; veteres quam minimum castrato; potius, si opus erit, deicito biennioque post praecidito. Vitem novellam resicari tum erit tempus, ubi valebit*

36.33.4: *Ubi vinea frondere coeperit, pampinato. Vineas novellas alligato crebro, ne caules praeFRINGANTUR; et quae iam in perticam ibit, eius pampinos teneros alligato leviter corrigitoque uti recte spectent*

55.47: ...*Si pecus pascetur ubi vitem serere voles, ter prius resecato, quam ad arbores ponas*

76.67.2: ... *In torculario et in cella caveat diligenter ne quid olei subripiatur*

79.70.1: *Si morbum metues, sanis dato salis micas tres, folia laurea III, porri fibras III, ulpicispicas III, alii spicas III, turis grana tria, herbae Sabinae plantas tres, rutae folia tria, vitis albae caules III, fabulos albos III, carbones vivos III, vini s(extarios). III: haec omnia sublimiter legi teri darique oportet*

92.83: *Eam rem divinam vel servus vel liber licebit faciat. Ubi res divina facta erit, statim ibidem consumito. Mulier ad eam rem divinamne adsit neve videat quo modo fiat. Hoc votum in annos singulos, si voles, licebit vovere*

141.132.1: *Dapem hoc modo fieri oportet. Iovi dapali culignam vini quantum vis polluceto. Eo die feriae bubus et bubulcis et qui dapem facient. Cum pollucere oportebit, sic facies: Iuppiter dapalis, quod tibi fieri oportet in domo familia mea culignam vini dapi, eius rei ergo macte hac illace dape pollucenda esto*

143.134.2: *Iano struem [c]ommoveto sic: Iane pater, te hac strue ommovenda bonas preces precor, uti sies volens propitius mihi liberisque mis domo familiaeque meae*

147.138: .. *Mulis, equis, asinis feriae nullae, nisi si in familia sunt*

148.139: *Lucum conlucare Romano more sic oportet. Porco piaculo facito, sic verba concipito: Si deus, si dea es, quoium*

illud sacrum est, uti tibi ius est porco piaculo facere illiusce sacri coercendi ergo harumque rerum ergo, sive ego sive quis iussu meo fecerit, uti id recte factum siet, eius rei ergo te hoc porco piaculo inmolando bonas preces precor, uti sies volens propitius mihi domo familiaeque meae liberisque meis; harumce rerum ergo macte hoc porco piaculo inmolando esto

150.141: ... *Mars pater, te precor quaesoque uti sies volens propitius mihi domo familiaeque nostrae, quouis re ergo agrum terram fundumque meum suovitaurlia circumagi iussi, uti tu morbos visos invisoque*

152.143: .. *rem divinam ni faciat neve mandet, qui pro ea faciat, iniussu domini aut dominae. Scito dominum pro tota familia rem divinam facere*

153.144.1: *Oleam legendam hoc modo locare oportet: oleam cogito recte omnem arbitrato domini, aut quem custodem fecerit, aut cui olea venierit; oleam ne stringito neve verberato iniussu domini aut custodis; si adversus ea quis fecerit, quod ipse hoc die delegerit, pro eo nemo solvet neque debebitur. [2] Qui oleam legerint, omnes iuranto ad dominum aut ad custodem sese oleam non subripuisse neque quemquam suo dolo malo ea oleitate ex fundo L. Manli. Qui eorum non ita iuraverit, quod is legerit omne, pro eo argentum nemo dabit neque debebitur. Oleam cogi recte satis dato arbitrato L. Manli. Scalae ita uti datae erunt, ita reddito, nisi quae vetustate fractae erunt; si non erunt reddet eaeque arbitrato reducetur. [3] Si quid redemptoris opera domino damni datum erit, resolvito. Id viri boni arbitrato deducetur. Legulos quot opus erunt praebeto et s<tr>ictores; si non praebuerit, quanti conductum erit aut locatum erit deducetur, tanto minus*

debebitur. De fundo ligna et oleam ne deportato; qui oleam legerit, qui deportarit, in singulas deportationes SS n(ummi) II deducuntur neque id debebitur. [4] Omnem oleam puram metietur modio oleario. Adsiduos homines L praebeto; duas partes strictorum praebeto. Ne quis concedat quo olea legunda et facienda carius locetur, extra quam si quem socium in praesentiarum dixerit; si quis adversum ea fecerit, si dominus aut custos volent, iurent omnes socii; si non ita iuraverint, pro ea olea legunda et faciunda nemo dabit neque debebitur ei qui non iuraverit. [5] Accessiones: in (modios) MCC accedit oleae salsae (modii) V, olei puri p(ondo) VIII; in tota oleitate SS V acetii q(uadrantalia) V. Quod olea salsae non acceperint dum oleam legent, in modios singulos s(estertii) s(inguli) dabuntur

154.145.1: *Oleam faciendam hac lege oportet locare: facito recte arbitrato domini aut custodis, qui id negotium curabit; si sex iugis vasis opus erit, facito; homines eos dato, qui placebunt <domino> aut custodi aut quis eam oleam emerit; trapetis facito; si operarii conducti erunt aut facienda locata erit, pro eo resolvito, aut deducetur. [2] Oleum ne tangito utendi causa neque furandi causa, nisi quod custos dederit aut dominus; si sumpserit, in singulas sumptiones SS n(ummi) XL deducuntur neque debebitur. Factores, qui oleum fecerint, omnes iuranto aut ad dominum aut ad custodem sese de fundo L. Manilii neque alium quemquam suo dolo malo oleum neque oleam subripuisse; [3] qui eorum non ita iuraverit, quae eius pars erit, omne deducetur neque debebitur. Socium ne quem habeto, nisi quem dominus iusserit aut custos. Si quid redemptoris opera domino damni datum erit, viri boni arbitrato deducetur. Si viride oleum opus siet, facito. Accedet oleum et sale suae usioni quod satis siet, vasarium vict(oriati) II*

155.146.1: *Oleam pendentem hac lege venire oportet. Olea pendens in fundo Venafro venibit. Qui oleam emerit, amplius quam quanti emerit omnis pecuniae centesima accedet, praeconium praesens SS et L et oleum, Romanici p(ondo) MD, viridis p(ondo) CC, olea caducae (modii) L, strictivae (modii) X – modio oleario mensum dato- unguinis p(ondo) X. Ponderibus modiisque domini dato iri pri primae cotulas duas. Dies argento: ex K(al.) Nov mensum X; oleae legendae faciendae, quae locata est, et si emptor locarit, Idibus solvito. Recte haec dari fierique satisque dari domino aut cui iusserit promittito, satisque dato arbitrato domini; donicum solutum erit aut ita satis datum erit, quae in fundo inlata erunt, pignori sunt; ne quid eorum de fundo deportato, si quid deportaverit, domini esto. [3] Vasa torcula, funes, scalas, trapetos, si quid et aliud datum erit, salva recte reddito, nisi quae vetustate fracta erunt; si non reddet, aequom solvito. Si emptor legulis et factoribus qui illic opus fecerint non solverit, cui dari oportebit, si dominus volet, solvat; emptor domino debeto et id satis dato proque ea re ita uti s(upra) s(criptum) e(st) item pignori sunt*

156.147: *Hac lege vinum pendens venire oportet: vinaceos inlutos et faecem relinquito; locus vinis ad K(al.) Octob primas dabitur; si non ante ea exportaverit, dominus vino quid volet faciet. Cetera lex, quae olea pendenti*

157.148.1: *Vinum in doliis hoc modo venire oportet: vini in culleos sing(ulos) quadragenae et singulae urnae dabuntur; quod neque aceat neque muceat, id dabitur. In triduo proximo viri boni arbitrato degustato; si non ita fecerit, vinum pro degustato erit; quot dies per dominum mora fuerit, quo minus vinum degustet, totidem dies emptori procedent. [2] Vinum*

accipito ante K(al.) Ian. Primas; si non ante acceperit, dominus vinum admetietur; quod admensus erit, pro eo [dominus] re[m]solvito; si emptor postularit, dominus ius iurandum dabit verum fecisse. Locus vicinis ad K(al.) Octobres primas dabitur; si ante non deportaverit, dominus vino quid volet faciet. [Cetera lex quae oleae pendenti]

158.149.1: *Qua lege pabulum hibernum venire oporteat. Qua vendas finis dicitur; pabulum frui occipito ex Kal. Septembribus; prato sicco decedat ubi pirus florere coeperit, prato inriguo ubi super inferque vicinus promittet tum decedito, vel diem certam utrique facito; cetero pabulo Kal. Martiis cedito. [2] Bubus domitis binis, cantherio uni, cum emptor pascet, domino pascere recipitur; holeris, asparagis, lignis, aqua, itinere, actu domini usioni recipitur. Si quid emptor aut pastores aut pecus emptoris domino damni dederit, boni v(iri) a(rbitratu) resolvat; si quid dominus aut familia aut pecus emptori damni dederit, viri boni arbitratu resolvatur; donicum pecuniam <solverit aut> satisfecerit aut delegarit, pecus et familia, quae illic erit, pigneri sunt. Si quid de iis rebus controversiae erit, Romae iudicium fiat*

159.150.1: *Fructum ovium hac lege venire oportet: in singulas casei p(ondo) Is – dimidium aridum – lacte feriis quod mulserit dimidium et praeterea lactis urnam unam: Hisce legibus, agnus diem et noctem qui vixerit in fructum, et Kal. Iun. emptor fructu decedat: si interkalatum erit, K(al.) Mais. [2] Agnos XXX ne amplius promittat. Oves, quae non peperint, binae pro singulis in fructu cedent; die lanam et agnos vendat menses X, ab coactore releget. Porcos serarios in oves denas singulos pascat. Conductor duos menses pastorem praebeat; donec domino satisfecerit aut solverit, pignori esto*

164.155: *...Per segetem in frumentis aut in segete aut in fossis sicubi aqua constat aut aliquid aquae obstat, id emittere, patefieri removerique oportet*

165.157.13: *...qui sic purgatus erit, diutina valetudine utetur, neque ullus morbus veniet nisi sua culpa*

168.160: *Luxum si quod est, hac cantione sanum fiet*

De re militari liber

2: *Ut populus suus sua opera potius ob rem bene gestam coronatus supplicatum eat, quam re male gesta coronatus veneat*

Falsa

15: *Pignoris capio ob aes militare, quod aes a tribuno aenario miles accipere debebat, vocabulum seorsum fit*

Incertorum librorum fragmenta

31: *Praeda, quae capta est, viritim divisa*

42: *Felices arbores Cato dixit quae fructum ferunt, infelices quae non ferunt*

Epistulae ad Marcum filium

6: *...Sed cum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit ut, si eum patitur in exercitu remanere,*

secundo eum obliget militiae sacramento, quia priore amisso iure cum hostibus pugnare non poterat

Orationes

4.26: *Postquam auspicavi atque exercitum adduxi pone <versus> castra hostium*

5.41: *Tertio autem pedato item ex fenore discordia excrescebat*

6.42: *...ubi societas? Ubi fides maiorum? Insignitas iniurias, plagas, verbera, vibices, eos dolores atque carnificinas per dedecus atque maximam contumeliam, inspectantibus popularibus suis atque multis mortalibus, te facere ausum esse!*

7.43: *Tuum nefarium facinus peiore facinore operire postulas, succidias humanas facis, tantam trucidationem facis, decem funera facis, decem capita libera interficis, decem hominibus vitam eripis indicta causa, iniudicatis, incondemnatis*

7.45: *Nequem fidem, neque iusiurandum, neque pudicitiam multifacit*

7.46: ****erant, ne mala ***t, scelera nefaria fie ***<sacrame>nto traderetur lege est*

11.51: *Nam periniurium siet, cum mihi ob eos mores quos prius habui honos detur, ubi datus est tum uti eos mutem atque alii modi sim*

14.57: *Pecunia mea rei publicae profuit quam istimodi uti tua es*

14.58: *Haruspicem, fulguratorem si quis adducat.*

14.59: *Quod tu, quod in te fuit, sacra stata, aollem[p]nia, capite sancta deseruisti*

18: *Ne spolia figerentur nisi de hoste capta*

20.76: *O quanti ille agros emit, qua aquam duceret*

20.77: *Quod attinet ad salinatores aerarios, cui cura vectigalium resignatur*

20.78: ****s praetores secundum populum vindicias dicunt*

21.80: *Vinum redimisti, praedia pro vini quadrantalibus sexaginta in publi<cum> dedisti, vinum non dedisti*

23.92: *Si quis agrum suum passus fuerat sordescere eumque indiligenter curabat ac neque araverat neque purgaverat, sive quis arborem suam vineamque habuerat derelictui, non id sine poena fuit, sed erat opus censorium, censoresque aerarium faciebant. 2. Item quis eques Romanus equum habere gracilentum aut parum nitidum visus erat, «inpolitiae» notabatur; id verbum significat quasi tu dicas «incuriae» 3. Cuius rei utriusque auctoritates sunt et M. Cato id saepenumero adtestatus est*

24.98: *<Porcum sa>crem in sin***quando pro***me sacrem***primis fiet****

25.101: *Pecuniam inlargibo tibi*

28.107: *Expedito pauperem plebeium atque proletarium*

30: *Suasio legis Voconiae. 112. Q. Voconius Saxa tr. Pl. Legem tulit ne quis mulierem heredem instituerit. Suasit legem M. Cato; exstat oratio eius*

30.113: *Principio vobis mulier magnam dotem adtulit; tum magnam pecuniam recipit, quam in viri potestatem non conmittit, eam pecuniam viro mutuam dat; postea, ubi irata facta est, servum recepticium sectari atque flagitare virum iubet*

30.114: *Agrum, quem vir habet, tollitur*

32.122: *Quid nunc? Ecqua tandem lex est tam acerba quae dicat: «Si quis illud facere voluerit, mille minus dimidium familiae multa esto; si quis plus quingenta iugera habere voluerit, tanta poena esto; si quis maiorem pecuniam numerum habere voluerit, tantum damnas esto?» Atque nos omnia plura habere volumus, et id nobis impune est*

34.129: *Percunctatum patrisfamiliae nomen ne quis servum mitteret, lege sanctum fuisse ait Cato in ea, qua[m] legem Orc*

36.134: *Sed si omnia dolo fecit, omnia avaritiae atque pecuniae causa fecit, eiusmodi scelera nefaria quae neque fando neque legendo audivimus, supplicium pro factis dare oportet*

36.138: *Tu otiosus ambulas, qui apud regem fuisti donicum ille tibi inter dixit rem capitalem*

39.145: *C. Licinio praetore remiges scribti cives Romani[s] sub portisculum, sub flagrum conscribti veniere passim*

40.146: *Pueri atque mulieres extrudebantur fami causa*

40.148: *Aures nobis calliscerunt ad iniurias*

41.153: *Ego me nunc volo ius pontificum optime scire; iamne ea causa pontifex capiar? Si volo augurium optime tenere, ecquis me ob<re>m eam augurem capiat?*

51.169: *Iussi caudicem proferri, ubi mea oratio scripta erat de ea re, quod sponsionem feceram cum M. Cornelio. Tabulae prolatae: maiorum benefacta perlecta; deinde quae ego pro re p. fecissem leguntur. Ubi id utrumque perlectum est, deinde scriptum erat in oratione: «Numquam ego pecuniam neque meam neque sociorum per ambitionem dilargitus sum». Attat noli, noli scribere, inquam, istud: nolunt audire. Deinde recitavit: «Numquam <ego> praefectos per sociorum vestrorum oppida inposivi, qui eorum bona liberos diriperent». Istud quoque dele, nolunt audire; recita porro. «Numquam ego praedam neque quod de hostibus captum esset neque manubias inter pauculos amicos meos divisi, ut illis eriperem qui cepissent». Istud quoque dele: nihil eo minus volunt dici; non opus est recitato. «Numquam ego evectionem datavi, quo amici mei per symbolos pecunias magnas caperent». Perge istud quoque uti cum maxime delere. «Numquam ego argentum pro vino congiario inter apparitores atque amicos meos disdidi neque eos malo publico divites feci». Enimvero usque istud ad lignum dele. Vide sis quo loco re<s> p. siet, uti quod rei p. bene fecissem, unde gratiam capiebam, nunc idem illud memorare non audeo, ne invidiae siet. Ita inductum est male facere in poene, bene facere non in poene licere*

53.171: *Atque evenit ita, Quirites, uti in hac contumelia, quae mihi per huiusce petulantiam factum itur, rei quoque publicae medius fidius miserear, Quirites*

54.172: *Fures privatorum furtorum in nervo atque in compedibus aetatem agunt, fures publici in auro atque in purpura*

56.177: *Citer ager alligatus ad sacra erit*

62.183: *Quod maiores sanctius habuere defendi pupillos quam clientem non fallere. Adversus cognatos pro cliente testatur, testimonium adversus clientem nemo dicit. Patrem primum, postea patronum proximum nomen habere*

63.184: *Quid, si vadimonium capite obvoluto stitisses?*

64.185: *Pueris in ludos tellos, pasceolos furare*

65.186: *Atque ego a maioribus memoria sic accepi: si quis quid alter ab altero peterent, si ambo pares essent, sive boni sive mali essent, quod duo res gessissent, uti testes non interessent, illi unde petitur ei potius credendum esse. Nunc si sponsonem fecissent Gellius cum Turio, «ni vir melior esset Gellius quam Turius», nemo opinor tam insanus esset, qui iudicaret meliorem esse Gellium quam Turium; si non melior Gellius est Turio, potius oportet credi unde petitur*

66.187: *Audite, sultis, milites: si quis vestrum in bello superfuerit, si quis non invenerit pecuniam, egebit*

69.191: *Sed nisi qui palam corpore pecuniam quaereret aut se lenoni locavisset, etsi famosus et suspiciosus fuisset, vim in corpus liberum non aecum censuere adferri*

70.194: ****tisse timidus ne***ibi causam sonticam*

73.198(Fest.): *L. Sacrosanctum dicitur, quod iure iurando interposito est institutum, si quis id violasset, ut morte poenas penderet. Cuius generis sunt tribuni plebis aedilesque eiusdem ordinis; quod adfirmat M. Cato in ea quam scripsit, aedilis plebis sacrosanctos esse*

74.199(Fest): *L. «Probrum virginis Vestalis ut capite puniretur, vir qui eam incestavisset verberibus necaretur»: lex fixa in atrio Libertatis cum multi<s> alis legibus incendio consumpta est, ut ait M. Cato in ea oratione, quae de auguribus inscribitur. Adicit quoque virgines Vestales sacerdotio ex augurali*

75.200: *Vir cum divortium fecit, mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet: si quid perverse taetrique factum est a muliere, multatur; si vinum bibit, si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur*

75.201: *In adulterio uxorem tuam si deprehendisses, sine iudicio inpune necares; illa te, si adulterares sive tu adulterare<re>, digito non auderet contingere, neque ius est*

75.202: *Cato ideo propinquos feminis osculum dare, ut scirent an temetum olerent*

79.206: *Accessit ager, quem privatim habent, Gallicus, Samnitis, Apulus, Bruttius*

82.209: *** *licita est, et praeterea rogas *** ea si populus
condem[p]nave <rit, uti siremps lex> siet, quasi adversus le****

215: *Nothum, qui non sit legitimus, Graeci vocant; Latinum rei
nomen, ut Cato quoque in oratione quadam testatus est, non
habemus, ideoque utimur peregrino*

218 a.: *Neque mihi aedificatio neque vasum neque
vestimentum ullum est manupretiosum neque pretiosus servus
neque ancilla. Si quid est quod utar, utor; si non est, eg<e>o.
Su<u>m cuique per me uti atque frui licet*

222: *Contumelias mihi dixisti conpluriens*

223: *Iure, lege, libertate, re publica communiter uti oportet;
gloria atque honore, quomodo sibi quisque struxit*

Origines

1.19: *Cato ait Larentiam meretricio quaestu locupletatam post
excessum suum populo Romano agros Turacem Semurium
Lintirium et Solinium reliquisse et ideo sepulcri magnificentia
et annuae parentationis honore dignatam*

1.21a: *Urbem designat aratro, quem Cato in Originibus dicit
morem fuisse*

1.28: *Fana in eo loco conpluria fuere. Ea exauguravit
prae<ter>quam quod Termino fanum fuit; id nequitum
exaugurari*

2.63: *Immolari proprie dicuntur hostiae non cum caeduntur
sed cum accipiunt molam salsam, Cato in Originibus ita ait,
Lavini boves immolatos prius quam caederentur, profugisse in
silvam*

2.64: *Si quis mortuus est Arpinatis, eius heredem sacra non
secuntur*

4.85: *Si quis membrum rupit aut os fregit, talione proximus
cognatus ulciscitur*

4.86: *Imperator noster, si quis extra ordinem depugnatum ivit,
ei multam facit*

4.95: *Duo exules lege publica <***> et execrari*

5.99: *Dotes filiabus suis non dant*

5.104: *Quid nunc? ecqua tandem lex est tam acerba quae
dicat: «Si quis illud facere voluerit, mille minus dimidium fa-
miliae multa esto; si quis plus quingenta iugera habere voluerit,
tanta poena esto; si quis maiorem pecuum numerum habere
voluerit, tantum damna<s> esto»? Atque nos omnia plura
habere volumus, et id nobis impune est*

5.112: *Illi polliciti sese facturum omnia*

5.117: *Sed protelo trini boves unum aratrum ducent*

7.126: *Iurum legumque cultores*

Incertorum Originum librorum reliquiae

134: Arator[um] an terminum

CECILIO STAZIO

1: actutum voltis, empta est: noltis, non empta
[est
...quamquam ego mercede huc conductus tua
Advenio, ne tibi me esse ob eam rem obnoxium
Reare: audibis male, si male dicis mihi

7: <Est> haec caterva plane gladiatoria,
Cum suom sibi alius socius socium sauciat

15: Qui quasi ad hostis captus liber servio salva urbe
[atque arce

17: Quae, mihi quidquid placet, eo privatum it me,
[servatam <velim>?
Ea me clam se cum mea ancilla ait consuetum. Id
[me arguit:
Ita plorando orando instando atque obiurgando me
[optudit,
Illam uti venderem. Nunc credo inter suas
Aequalis et cognatas sermonem serit

25: Effeci, pellice ut meum privarem virum?

34: In amore suave est summo summaque inopia
Parentem habere avarum, inlepidum, in liberos

Difficilem, qui te nec amet nec studeat tui.
Aut tu illum furto fallas aut per litteras

42: Nec quem dolum ad eum aut machinam commo-
[liar

46: Clamo, postulo, obsecro, oro, ploro, atque inploro
[fidem!

- in civitate fiunt facinora capitalia:
<Nam> ab amico amante argentum accipere
[meretrix noenu volt

51: Aut stultum aut rerum esse inperitum existumem:
Cui in manu sit, quem esse dementem velit,
Quem sapere, quem sanari, quem in morbum
[inici

ENNIO

Annales

Liber I

17: Accipe daque fidem foedusque feri bene firmum

30: His verbis: «O gnata, tibi sunt ante gerendae
Aerumnae, post ex fluvio fortuna resistet»

43: Curantes magna cum cura, tum cupientes
Regni, dant operam simul auspicio augurioque